

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОСЛУГ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

В статті розкрито особливості геопросторової організації послуг роздрібною торгівлі в сільській місцевості. Подані визначення поняттям «територіальна система послуг», «суспільно-географічна система». Розкриті структура суспільно-географічної системи (система складається з природно-ресурсної, матеріально-виробничої, соціально-економічної, демографічної, організаційно-управлінської підсистем, підсистеми послуг), проаналізовані функції сфери послуг, зв'язки у територіальних системах послуг (зв'язки між підприємствами однієї галузі, зв'язки із спільного використання території, виробничої, транспортної інфраструктури, потоки людей для задоволення потреб, адміністративно-управлінські, господарські зв'язки). Досліджено властивості спеціалізованої територіальної системи послуг, охарактеризовано поняття «центр обслуговування», «зона обслуговування», елементи спеціалізованої територіальної системи послуг (спеціалізовані підприємства, спеціалізовані пункти, спеціалізовані центри послуг), розглянуто сутність методу соціально-географічних циклів. Розкрито показники, що відображають зміст і функції територіальної системи торговельних послуг: забезпеченість товарною масою, забезпеченість торговельною площею, забезпеченість персоналом, територіальна концентрація торговельних точок, середній радіус зони обслуговування центру (підприємства). Розглянуто методику аналізу територіальної диференціації показників, що передбачає вивчення змісту територіального розвитку обраного досліджуваного процесу (явища), вибір показників, делімітацію досліджуваної території, здійснення статистичного впорядкування показників, побудову картографічних моделей, виявлення просторових залежностей, тенденцій, перспектив розвитку.

Ключові слова: суспільно-географічна система, територіальні системи послуг, територіальна структура, територіальна організація, роздрібна торгівля, товарна маса, центр обслуговування, зона обслуговування.

И. Н. Дудник. ОСОБЕННОСТИ ГЕОПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УСЛУГ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ. В статье раскрыты особенности геопространственной организации услуг розничной торговли в сельской местности. Представлены определения понятиям «территориальная система услуг», «общественно-географическая система». Раскрыта структура общественно-географической системы (система состоит из природно-ресурсной, материально-производственной, социально-экономической, демографической, организационно-управленческой подсистем, подсистемы услуг), проанализированы функции сферы услуг, связи в территориальных системах услуг (связи между предприятиями одной отрасли, связи совместного использования территории, производственной, транспортной инфраструктуры, потоки людей для удовлетворения потребностей, административно-управленческие, хозяйственные связи). Исследованы свойства специализированной территориальной системы услуг, охарактеризованы понятия «центр обслуживания», «зона обслуживания», элементы специализированной территориальной системы услуг (специализированные предприятия, специализированные пункты, специализированные центры услуг), рассмотрена сущность метода социально-географических циклов. Раскрыты показатели, отражающие содержание и функции территориальной системы торговых услуг: обеспеченность товарной массой, обеспеченность торговой площадью, обеспеченность персоналом, территориальная концентрация торговых точек, средний радиус зоны обслуживания центра (предприятия). Рассмотрена методика анализа территориальной дифференциации показателей, предполагающая изучение содержания территориального развития выбранного исследуемого процесса (явления), выбор показателей, делimitацию исследуемой территории, осуществление статистического упорядочивания показателей, построение картографических моделей, выявление пространственных зависимостей, тенденций, перспектив развития.

Ключевые слова: общественно-географическая система, территориальные системы услуг, территориальная структура, территориальная организация, розничная торговля, товарная масса, центр обслуживания, зона обслуживания.

Постановка проблеми. Роль сфери послуг, як складової соціальної інфраструктури, буде продовжувати зростати в умовах вільного ринкового господарства, оскільки вона сприяє розвитку ділової активності, концентрації підприємств в населених пунктах, нарощенню виробничого і невиробничого капіталів, і, таким чином, забезпечує динамічний розвиток сільських територій, населених пунктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Географічному дослідженню сфери послуг приділяється певна увага. Зокрема на увагу вартують публікації таких вчених як О. І. Алексеев, С. О. Ковалев, О. О. Ткаченко [1], С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко [13], М. О. Барановський [2], Н. М. Витренко [3], М. В. Жук [9], С. І. Ішук [10], М. І. Долишний [4], І. М. Дудник [5, 7], О. Г. Корнус, К. А. Немець, Л. М. Немець, А. О. Корнус [11], О. І. Кочерга [15], Л. А. Меркушева [12], М. Ф. Тимчук [16], О. Г. Топчієв

[17], В. М. Юрківський [19], С. О. Юрченко [20] та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У той же час цілком очевидними є процеси суттєвої трансформації роздрібною торгівлі в сільській місцевості, зокрема її територіальної структури та геопросторової організації, які не знайшли належного відображення в наукових географічних дослідженнях. У зв'язку з цим метою статті є висвітлення суспільно-географічного підходу до вивчення сфери послуг та зокрема роздрібною торгівлі в сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. З точки зору суспільної географії сфера послуг виступає у вигляді територіальної системи послуг (ТСП) як сукупності прямо або опосередковано взаємозв'язаних підприємств послуг в межах цілісної території [7]. Одночасно ТСП є важливою складовою загального об'єкта – суспіль-

но-географічної системи (СГС), під якою слід розуміти «...закономірний взаємозв'язок різноякісних видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані на забезпечення потреб конкретної спільності людей» [6, с. 133]. В структурі цієї системи чітко виявляються змістовно та функціонально цілісні частини: природно-ресурсна підсистема, матеріально-виробнича підсистема, підсистема послуг, соціально-екологічна підсистема, демографічна підсистема, організаційно-управлінська підсистема.

Головною функцією сфери послуг, як підсистеми СГС, є безпосереднє задоволення потреб людини та створення сприятливих умов її життєдіяльності. Вона відіграє роль своєрідної зв'язуючої ланки між базовими підсистемами (природно-ресурсної та матеріально-виробничої) з одного боку, та демографічною підсистемою з іншого [19].

Цілком очевидно, що найбільш сприятливі передумови для виникнення безпосередніх зв'язків існують в межах однієї галузі (одного виду підприємств). Проте опосередковані зв'язки відіграють не меншу системоутворюючу роль. До таких опосередкованих зв'язків відносяться: зв'язки зі спільного використання території, виробничої інфраструктури (енерго-, тепло-, водопостачання), транспортної мережі; територіальні потоки людей для задоволення своїх потреб; адміністративно-управлінські зв'язки; господарські зв'язки регіону з використання його природно-ресурсного та демографічного потенціалів.

Процес зародження та розвитку територіальних систем послуг можна уявити як виникнення та стабільний вияв зв'язків між елементами сфери послуг в умовах цілісної території. Всю сукупність таких зв'язків можна поділити на два види: по-перше, це зв'язки між підприємствами сфери послуг, що зумовлені спільністю цільового призначення цих підприємств; по-друге, це взаємозв'язки між центрами послуг (населеними пунктами) різних рангів. Саме другий вид зв'язків є провідним в утворенні ТСП. Матеріальним виявом таких зв'язків є поїздки людей з одного населеного пункту до іншого з метою задоволення певних соціальних потреб. Оскільки обслуговуючий статус певного населеного пункту (він визначається обсягом та асортиментом послуг, що надають в цьому пункті) є досить постійним, то і поїздки людей характеризуються певною систематичністю та стабільністю. При цьому потрібно мати на увазі, що інтенсивність таких поїздок вища в межах невеликих за територією систем, а зі збільшенням території системи інтенсивність поїздок як правило зменшується, але вони відрізняються більшою цільовою спрямованістю.

В залежності від тісноти зв'язків та мети дослідження (управління) певної галузі послуг, в територіальній системі послуг виділяються компонентні (галузеві) підсистеми послуг, які можуть розглядатися як відносно автономні об'єкти – спеціалізовані територіальні системи послуг [5, 7, 8].

Спеціалізована (або галузева) територіальна система послуг (СТСП) являє собою сукупність взаємозв'язаних підприємств однієї галузі (виду) послуг. Якщо такі підприємства знаходяться в одному населеному пункті, то вони утворюють спеціалізований (галузевий) центр або пункт послуг. Якщо такі підприємства знаходяться в різних населених пунктах, то вони утворюють спеціалізовану територіальну систему послуг, як територіальну сукупність спеціалізованих пунктів і центрів послуг. Спеціалізована ТСП – територія з підвищеною концентрацією послуг певної галузі (виду), що виділяється специфічними особливостями умов розвитку, територіального розміщення, структури та положенням в територіальній суспільно-географічній системі. В реальній дійсності спеціалізованих ТСП в «чистому» вигляді майже не існує, але виділення таких систем є необхідним в ґносеологічному розумінні, з метою поглибленого вивчення та управління ними.

В процесі перспективного планування сфери послуг необхідно виходити не лише з критеріїв економічної ефективності, але й із соціальних та загальносистемних критеріїв її ефективності. Саме останні критерії повинні бути визначальними при обґрунтуванні перспектив розвитку сфери послуг [14]. Це потребує розробки специфічного механізму забезпечення життєздатності сфери послуг у сільській місцевості. Такий підхід передбачає застосування специфічних термінів і понять.

Радіус реалізації послуг (радіус обслуговування) визначається як економічно та соціально обґрунтована відстань, яку згоден подолати споживач (клієнт) для одержання даного виду послуг. Оскільки вартість одержання послуги для конкретного споживача складається із суми її ціни в місці виробництва (надання) та величини затрат на переміщення (транспортні затрати плюс затрати часу, енергії і т. п.) для її одержання, то справедливою буде така залежність: вартість послуги прямо пропорційна її територіально-часовій віддаленості.

Центр обслуговування (центр послуг) – це точка (населений пункт), що обслуговує територію більшу, ніж займає сам. Роль центрів обслуговування виконують населені пункти певної людності та функціональної значимості.

Зона обслуговування (зона реалізації послуг) являє собою територію, на яку поширюється об-

слуговуваний вплив певного центру обслуговування. Зона визначається порогом та радіусом реалізації послуг. Необхідною умовою економічної та соціально-доцільної величини зони обслуговування має бути, щоб радіус реалізації був більшим (не меншим), ніж пороговий радіус послуги.

Головними елементами СТСП є спеціалізовані підприємства, спеціалізовані пункти та спеціалізований центр послуг. Спеціалізоване підприємство – самостійне підприємство, що надає, як правило, один вид послуг, наприклад, крамниця, поліклініка, школа, інститут. Спеціалізований пункт – це в переважній більшості невелике за людністю поселення, в якому функціонує одне підприємство даного виду послуг. Проте в залежності від спеціалізації певної системи послуг пунктом може виступати і значний за людністю населений пункт. Наприклад, пунктом торгівельних послуг може виступати село людністю до 200 жителів., а пунктом послуг вищої освіти виступає місто людністю 50-100 тис. жителів. Спеціалізований центр – це населений пункт, в якому функціонує декілька, як правило різних за величиною та потужністю підприємств певної галузі послуг. Спеціалізовані центри бувають різної функціональної значимості в залежності від кількості та потужності спеціалізованих підприємств, що знаходяться в певному центрі. Рівень розвитку спеціалізованих функцій центру визначає зону його впливу та ієрархічний ранг. Ієрархія спеціалізованих центрів та сформованих на їх основі СТСП в цілому узгоджується з ієрархією інтегральних ТСП.

Спеціалізовані ТСП володіють низкою специфічних особливостей, які необхідно враховувати в процесі вивчення та управління ними.

1. СТСП є складовими частинами інтегральних ТСП, які істотно впливають на їх структуру та рівень розвитку.

2. На відміну від інтегральних ТСП спеціалізовані ТСП мають в переважній більшості органи галузевого або галузево-територіального управління, що створює більші можливості для цілеспрямованого формування їх територіальної та галузевої (асортиментної) структури.

3. Спеціалізовані системи часто мають неповну комплектність, що зумовлено відсутністю в їх складі елементів окремих ієрархічних рівнів. Наприклад, ієрархія театральних послуг розпочинається з міст людністю 50-100 тис. жителів.

4. В “чистому” вигляді СТСП зустрічаються досить рідко. Їх виділення в самостійний об’єкт зумовлено ґносеологічною метою – глибоким пізнанням територіальної організації певного виду послуг та необхідністю його вдосконалення. Проте на початкових рівнях територіальної ієра-

рхії систем послуг при певних умовах (загальний низький рівень розвитку сфери послуг) ще зустрічаються галузеві системи в “чистому” вигляді. Прикладом такої системи може бути елементарна система торгівельних послуг, що являє собою елементарний центр (село людністю до 200 жителів, де з підприємств послуг діють лише 2-3 крамниці) та 1-2 пункти торгівельних послуг (село людністю до 100 жителів з однією крамницею). Такі системи послуг зустрічаються, як правило, в системі торгівлі.

5. СТСП відрізняються помітною внутрішньою диференціацією, яка зумовлена наявністю в їх складі однієї галузі вузькоспеціалізованих підприємств (видів послуг), що суттєво відрізняються між собою як за характером діяльності, так і за видом послуг. Це дає підстави для виділення спеціалізованих систем другого-третього порядків. Наприклад, в СТС торгівлі можна виділити СТС другого порядку – торгівлі промисловими товарами, а в складі останньої можна виділити підсистему третього порядку – СТС торгівлі господарськими товарами.

6. Зона впливу спеціалізованого центру послуг не завжди співпадає з зоною впливу інтегрального центру послуг. Спеціалізований центр послуг в окремих випадках має більшу зону впливу, ніж інтегральний центр такого ж рангу.

7. У формуванні СТСП особливу роль відіграють наступні види зв’язків:

- виробничі – безпосередні потоки матеріалів (напівфабрикатів, сировини, товарів) між однорідними підприємствами;
- управлінські – потоки інформації між суб’єктом (галузевим органом управління) та об’єктами управління;
- конкурентні зв’язки зумовлені конкуренцією двох або кількох підприємств однакової спеціалізації в межах певної території.

8. Для дослідження СТСП доцільно застосовувати специфічні показники, що адекватно відображують їх зміст та функції.

Територіальна система торговельних послуг (ТСТ) являє собою сукупність взаємозв’язаних підприємств, пунктів та центрів торгівлі в межах цілісної території.

Для дослідження ТСТ застосовують такі специфічні показники [7]:

а) забезпеченість товарною масою

$$Z_T = \frac{T}{N}, \text{ де} \quad (1)$$

T - обсяг товарообігу;

N - чисельність населення ТСТ;

б) забезпеченість торговельною площею

$$Z_s = \frac{S_T}{N} * 1000, \text{ де} \quad (2)$$

S_m - торгівельна площа всіх крамниць ТСТ;

в) забезпеченість персоналом

$$Z_p = \frac{P}{N}, \text{ де} \quad (3)$$

P - чисельність працівників торгівлі;

г) територіальна концентрація торговельних точок

$$Q = \frac{K_m}{S} * 10, \text{ де}$$

K_m - кількість торговельних точок;

S - площа території системи;

д) середній радіус зони обслуговування центру (підприємства)

$$R_T = 0,564 \sqrt{\frac{S}{K_m}}, \text{ де} \quad (4)$$

K_m - кількість центрів (магазинів).

В геопросторовому дослідженні торгівлі досить плідним є метод соціально-географічних циклів, який є своєрідною модифікацією класичного для суспільної географії методу енерговиробничих циклів (М.М. Колосовського), що з позицій сучасного розуміння доцільно називати методом виробничо-географічних циклів. Зміст цього методу полягає у виявленні та оцінці послідовно або паралельно взаємопов'язаних стадій виробничого процесу в межах цілісної території. Стосовно сфери послуг виявляються (відшукуються) прямі взаємозв'язки між підприємствами послуг, в результаті яких виникають цілісні територіальні утворення (поєднання, "згустки") підприємств, що виступають матеріальною основою центрів або систем послуг. Цей метод є одним з головних попередньо-аналітичних методів в обґрунтуванні змісту та меж ТСП [18].

Досить ефективним в науковому та практичному відношенні засобом вивчення сфери послуг є *методика аналізу територіальної диференціації* показників, що характеризують рівень розвитку та особливості розміщення певних галузей або всієї їх сукупності на території. Зміст такої методики полягає в наступному [7].

1. Необхідно вивчити (зрозуміти) зміст та механізм територіального розвитку обраного для аналізу процесу (явища) як складової частини територіальної соціально-економічної системи.

2. Обґрунтовується та обирається кількісний показник (K), що найбільш вдало відображає територіальний розвиток даного процесу. Такий показник повинен бути відносним (наприклад,

жителів / кв.км або грн / 1 жителя).

3. "Поділити" (делімітувати) досліджувану територію на частини (територіальні одиниці) у відповідності з принципами економічного районування та адміністративно-територіального устрою (наприклад, територія України поділяється на економічні райони або адміністративні області).

4. Підготувати необхідну статистичну інформацію та розрахувати значення показника (K) для кожної територіальної одиниці.

5. Здійснити статистичне впорядкування (наприклад, ранжування) одержаної сукупності показників, попередню їх оцінку та групування за ознакою подібності значень. Групування показників (територіальних одиниць) можна здійснювати на основі інтуїтивно-емпіричного пошуку або ж застосовуючи статистичні методи групування. Можна виділяти групи з дуже низьким, низьким, нижче середнього, середнім і т.п. значенням показників.

6. Побудувати картографічну модель досліджуваного процесу шляхом нанесення на картографічну основу (контурну карту) досліджуваної території значень показників (методом картодіаграм) та (або) позначення приналежності територіальних одиниць до певної групи значень показників (методом картограм).

7. Виявити просторові залежності (тенденції, закономірності) в розвитку досліджуваного процесу. Коректно сформулювати ці залежності в порядку їх значимості.

8. Пояснити причини та рушійні сили механізмів просторового розвитку процесу. Зробити висновок (прогнозний діагноз) про ймовірні шляхи його розвитку в майбутньому.

Висновки. В умовах глибокої трансформації суспільно-економічних відносин багато в чому змінюються зміст та функції сфери послуг, фактори її територіальної організації, методи управління нею. Ці обставини повинні обов'язково враховуватися як в процесі практичної діяльності, пов'язаної з аналізом, прогнозуванням та управлінням сферою роздрібної торгівлі в сільській місцевості, так і в процесі підготовки фахівців відповідного профілю. Оволодіння знаннями про зміст територіальної організації сфери послуг, вміннями та навичками методики її дослідження з метою обґрунтування управлінських рішень повинно стати обов'язковою умовою професійної підготовки географа, економіста, управлінця тощо.

Література

1. Алексеев А. И. География сфера обслуживания: основные понятия и методы: учебное пособие / А. И. Алексеев, С. А. Ковалев, А. А. Ткаченко. – Тверь: Издательство Тверского университета, 1991. – 117 с.

2. Барановский Н. А. Территориальная организация передвижных форм обслуживания сельского населения Черниговской области : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Экономическая и социальная география» / Н. А. Барановский. – К., 1992. – 22 с.
3. Витренко Н. М. Социальная инфраструктура Украины : оценка уровня и перспектив развития / Н. М. Витренко. – К. : Наукова думка, 1993. – 144 с.
4. Долишний М. И. Социально-экономические проблемы непродуцированной сферы [Текст] / М. И. Долишний. – К. : Наукова думка, 1984. – 214 с.
5. Дудник І. М. Геодемографічні чинники територіальної організації послуг І. М. Дудник // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. – Симферополь: Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского, 2014. – Т.10, вып.2. – с. 36-39
6. Дудник І. М. Суспільно-географічна система як методологічна підвалина досліджень регіонів низового рівня / І. М. Дудник, О. А. Борисюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Географія. – Чернівці, 2015. – Вип. 744-745. – С. 132–136.
7. Дудник І. М. Територіальна організація послуг: Курс лекцій / І. М. Дудник. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2002. – 100 с.
8. Дудник І. М. Територіальні системи медичних послуг як об'єкт суспільної географії / І. М. Дудник // Часопис соціально-економічної географії. – Вип.18(1). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С.41-44.
9. Жук М. В. Комерційна географія України : Підручник для вузів / М. В. Жук – Чернівці : Прут, 1998. – 359 с.
10. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: [навч. посіб.] / С. І. Іщук. – К.: Вид. Паливода А. В., 2006. – 284 с.
11. Корнус О. Г. Сфера обслуговування населення Сумської області : суспільно-географічні аспекти : [монографія] / О. Г. Корнус, К. А. Немець, Л. М. Немець, А. О. Корнус. – Х.: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 225 с.
12. Меркушева Л. А. География сферы обслуживания населения / Л. А. Меркушева. – Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1989 – 184 с.
13. Соціальний розвиток України : сучасні трансформації та перспективи / [Бандур С. І., Заяць Т. А., Куценко В. І. та ін.]; під ред.: Б. М. Данилишина. – К.: Брама-Україна, 2006. – 758 с.
14. Теория прогнозирования и принятия решений: учеб. пособие [Под ред. С. А. Саркисяна]. – М.: Высшая школа, 1977. – 352 с.
15. Территориальная организация производства товаров и услуг : в 2 т. [Общ. ред. А. И. Кочерга]. – К.: Наукова думка, 1987. – Т.1 : Производство и обращение товаров народного потребления. – К., 1987. – 262 с.
16. Тимчук М.Ф. Регіональна економіка (конспект лекцій) / М. Ф. Тимчук. – Київ: Інститут муніципального менеджменту та бізнесу, 1998. – 51 с.
17. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підручник для студ. географ. спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
18. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: підручник / О. І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
19. Юрковский В. М. География сферы обслуживания / В. М. Юрковский. – Киев: УМКВО, 1989. – 82 с.
20. Юрченко С. А. Инфраструктура мира: учебное пособие / С. А. Юрченко. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2006. – 328 с.